

נסים ליאון. **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**. ירושלים: יד יצחק בן צבי. 2009. 216 עמודים

תמר אלאור*

בשבוע שבו התחלתי לקרוא בספרו של נסים ליאון הגיעה לשיאה פרשת בית הספר בעמנואל. האבות של הבנות האשכנזיות מחסידות סלונים ישבו במעצר בית, סגן שר החינוך מאיר פורוש פתח לשכת שדה מול שערי הכלא, הדי הפגנת ההמונים של הקהילה החרדית המאוחדת עוד התגלגלו ברחובות, והרב עובדיה יוסף הבטיח גיהנום למי שיביא עסקי תורה לפתחן של ערכאות המדינה. שבוע לא טוב לחשוב בו על חרדיות רכה, ואולי שבוע מצוין לחשוב בו על חרדיות קשה אל מול חרדיות רכה מדי.

הספר של ליאון הוא סיכום, המשך והרחבה של עבודת המוסמך שלו והתזה שהכין לדוקטורט. אין תמה אפוא שהוא מלא וגדוש. הממצאים המקוריים נשענים בעיקרם על עבודה אתנוגרפית ועטופים במידע היסטורי וסוציולוגי. מידע זה נארג להקשר מפענח, המאיר את הממצאים ומאפשר להם לאתגר חלק מהגישות הקיימות במחקר החברה החרדית והמזרחית.

העבודה של ליאון צמחה מהמקום הקטן אל המאקרו-סוציולוגיה. אנתרופולוג צריך לשבת במקום כלשהו, להסתובב, להתנהל, לקיים שגרת עבודה. המקום הקטן שליאון בחר לשהות בו הוא בית הכנסת, או בעצם יותר מעשרים בתי כנסת במרכז הארץ. מתוך המציאות הזאת, ולפי המסורת של עבודה אנתרופולוגית, צמחה העבודה העיונית. אך מחקרים, ובעיקר ספרים, נכתבים מהסוף להתחלה, מהטיעונים העיקריים אל רקמות המציאות העדינות שמתוכם חולצו.

לפיכך, כבר בתחילת הספר מתבהרת שאיפתו של הכותב לנסח טיעון רחב ומקיף על מהפכה או על תמורה ניכרת ביסודותיה של היהדות המזרחית, תמורה שאינה רק דתית, או רק פוליטית, שאינה מגמה חולפת או טרנד. הכותב מבקש לשכנע אותנו שלפנינו בעצם תרבות חדשה שנוצרה מתוך מה שהוא מכנה "התנועה החרדית ביהדות המזרחית" (עמ' 1). תנועה זו נדדה והתפתלה בתוך ההיסטוריה של המאה העשרים מתוך דיאלוג עם תמורותיה ומתוך קשר הדוק עם החרדיות האשכנזית. התנועה הזאת, שנחשבה במשך זמן רב לשולית בתוך היהדות המזרחית, הייתה לגורם מוביל ודומיננטי. היהדות המזרחית גידלה בתוכה חרדיות קשה בעלת מאפיינים דומים לאלה המוכרים לנו מהחברה האשכנזית, כזו המקדשת את חברת הלומדים, מעודדת להתבדלות, הלכתיות, ציות לדעת תורה וכדומה. עם זאת, טוען המחבר, השותפים לתרבות של החרדיות הקשה יצאו מקהילתם ונכנסו למעגלי החברה המסורתית הקרובה להם, ושם הניעו את תנועת התשובה. תנועה זו, שלה מייחד הכותב חשיבות אדירה, השפיעה על יצירת תרבות מקבילה, שהוא מכנה "חרדיות רכה", כזו שבה רעיון התשובה, והמחשבה שלכל יהודי ויהודייה שמור מקום בהיכלות הקודש של הקהילה, אתגר את מושגי המסורתיות, הדתיות והחרדיות גם יחד.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

התמורות הללו לא עברו ללא מחיקה ואובדן של מופעי תרבות קודמים. השהות הממושכת של ליאון בזירת בתי הכנסת מלמדת אותו על ההיקפים העצומים של התמורה, ובה בעת מעמתת אותו עם החוויה של המשתתפים בזירה שדבר בעצם לא השתנה בה. כך הופכת המהפכה למתבקשת או מובנת מאליה, למיצוי וביטוי של העבר, או אם נרצה, להדגמה קלאסית של נרמול מסורות חדשות.

לא אוכל להקיף בסקירה זו את מכלול הפרקים של הספר. אפסח על המבוא ההיסטורי והפוליטי, על תפקידו הדרמטי של הרב עובדיה יוסף ועל תפקידם של הרבנים החדשים במשמוע והסדרה של בתי הכנסת העדתיים עם הפיכתם לבתי כנסת הלכתיים. אכנס ברשותכם אל מתחם בית הכנסת (לעזרת הנשים כמובן) ואל המרחב הטקסי של תנועת התשובה, אך תחילה אתייחס למושג שתבע המחבר, דתנוף (religioscape), שנגזר מהמונח ethnoscapes של אפדוראי.

הדתנוף הוא אזור של שוליות כפולה: הן שוליות בחברה הישראלית על רקע אתני ומעמדי, והן שוליות תוך אורתודוקסיה על רקע אתני (מול החרדיות האשכנזית) ועל פי איכות הדתיות (מול החרדים הספרדים הוותיקים). הדתנוף הופך אזור עבודה ויצירה של המשתתפים החדשים, היוזמים בתוכו עבודת זהות שמתכוננת עם ומול האחרים המגוונים המשותפים בו.

ליאון מציג לדוגמה פרופיל של פועל כזה שהוא מכנה רוני חדר, בחור מסורתי מרמת גן שבעקבות מות הוריו החל לפקוד בקביעות את בית הכנסת. אברך שהיה מגיע לדרוש בבית הכנסת בשבתות החל לשוחח עמו, ועד מהרה פתח רוני בתהליך של התחזקות. ליאון מתאר את פעולת ההתחזקות ככזו המתרחשת בבית הכנסת, אך לא פחות, ואולי חשוב מכך, במוסך של רוני. שם ודווקא שם מסמן רוני את עצמו כמיוחד. סביבת העבודה שלו מגוונת, אך רוב הקבועים בה הם מזרחים שיחסם לדת אמנם אינו אחיד, אך הם חולקים אמפתיה וגינחות כלפיה. בין האנשים האלה הולך רוני ומתבהק ככזה שמתפלל בקביעות ומחזיק במשרדו הזעיר סידורים, ספרי תהילים, קלטות וספרי סגולות.

מפעם לפעם בין השלמת תיקון מכונית אחת לאבחנה במכונית אחרת, בין לקוח ללקוח, הוא מתפנה לומר עוד פרק תהלים, עוד חלק ב"חוק לישראל", אולי ללמוד או לשנן עוד הלכה. הוא גם מנסה לדברי חבריו במקום, לשכנעם להצטרף עמו ללימוד תורה, ויש שהם מסכימים. בשיחה עימי הם מחייכים בתארים את רוני "הרבי של המוסך". "יש שאלה הולכים אליו. אבל תמיד יש לו אותה תשובה – אני אשאל את הרב שלי" (עמ' 119).

את הטופוגרפיה של הדתנוף אפשר לצייר כקווי גובה שמקיפים את ראש ההר. על הפסגה עומדים האברכים, בני התורה שזכו לגדול בבית חרדי מזרחי אבל יצאו החוצה לחפש את אחיהם ואחיותיהם. סביבם החוזרים בתשובה הגמורים, ואלה עטופים במתחזקים, הנשענים על רשת המסורתיות, החבוקים במעגל הגדול של כלל הציבור שהוא מאגר הפוטנציאל המלא. זהו שדה העבודה של תרבות התשובה. כל פועל או פועלת ממוקמים בנקודה אחרת על ההר ומסביבו, ומרחקם מן הפסגה ומן התחתית שונה ומשתנה. הקהל הצופה ביחיד המתחזק (פועלי המוסך למשל) צובר הערכה כלפיו, בעוד שהוא עצמו חווה מידות משתנות

של הערכת חסר כלפי עצמו. בספרי מקומות שמורים תיארתי את התהליך הזה תחת הכותרת "לא צדיקה ולא פרחח" (אלאור, 2006, עמ' 123-128). הקהל אינו מערער על הבחירה לחזור בתשובה ועל האמת המוחלטת שהיא מייצגת. אל מול האמת הזאת חווה כל צופה וצופה מחדש את השוליות של השוליות שלו. גם אלה שהיו נינוחים בתוך הדתנוף שלהם כמסורתיים בבית הכנסת העדתי, נאלצים להעריך מחדש ולאחור את דרכם לנוכח האנרגיות המתפרצות של סוכני התנועה החרדית של היהדות המזרחית.

הכותב חיפש משהו מהאנרגיות הללו גם בעזרת הנשים והקדיש לכך תת פרק קטן. מיהרתי להגיע אליו בקריאתי מתוך תקווה למצוא בו חידושים, והתאכזבתי. המחבר מעצם מגדרו לא יכול היה להסתובב שם בדרך כלל, אך הוא מדווח (ואני סומכת עליו) שאין בעצם מה לחדש בעניין. בעזרת הנשים של בית הכנסת העדתי הלכתי לא קורה הרבה. כמו בעזרת רבות אחרות, זהו בדרך כלל אזור ריק שמתמלא בחגים ובמועדים. גם באירועים המוניים שבהם הופך בית הכנסת מבית תפילה ולימוד למעין מתנ"ס העזרה מתמלאת בנשים, אך לא רק בהן. גברים שאפשר "לערבב" אותם, כלומר מסורתיים וחילונים, נאלצים לעמוד בצד הנשים בשל הצפיפות. עם זאת, ליאון מקבל דיווחים על מיעוט נשי פעיל המשמש מעין מקבילה ל"רוני חרדים". אלה מתחזקות או חוזרות בתשובה שהופכות את מרחב העזרה בימיו היפים לזירת הפעילות שלהן. בתוכה ולנוכח הנשים הפוקדות את המקום הן יכולות לסמן עצמן כאחרות, כ"דתיות ממש", כמי שדוחקות בנשים לבוא לשיעורים וכמי שמארגנות תפילות מיוחדות לחולים, פעולות צדקה וכדומה. נשים כאלה פגשתי בבית המדרש של הרב דניאל זר בפרדס כץ, שבפעולה יזומה "השתלטו" על המעברים לאולם הפנימי. הן הציבו את גופן התקין (לבוש בצנעה) בפתח ואילצו את הבאות לעמוד פנים אל פנים מול הצורה הנכונה של אישה יהודייה מזרחית. המפגש אמור היה לייצר אצל הבאות אי נוחות שתפתח את כיסן ותגרום להן להושיט יד ליטול דף שמקדם שיעורים, תרומות וכיוצא באלה. מי שהמפגש הזה (ואולי ההרצאה שלשמה באה) חולל בה תמורה חזקה יותר, יכולה הייתה בצאתה מן האולם לעשות במבואה שופינג של צעיפים, פמוטים ושלל ספרי קודש והמרה. נשים אלה פועלות גם באזורים רבים אחרים מחוץ לבית הכנסת, והן חלק מגדודי ההתחזקות והתשובה המוליכים את השינויים שעליהם מדבר ליאון.

בחלק האחרון של השער החמישי, לפני הפרק החותם שדן ברב עובדיה יוסף, מבקש ליאון לסגור את הטעון שלו על התשובה כתרבות ולחשק את מושג החרדיות הרכה. אך הסעיף הקטן העוסק בתשובה כתרבות (עמ' 161-164) נטוע בספר כעצם זר. אמנם יש כאן סקירה מעניינת של ההיסטוריה התרבותית של מושג התשובה על היבטיו המוסריים, הפילוסופיים והפוליטיים, אך כלליותו וניתוקו מהאתנוגרפיה מעמידים אותו כגדול מדי ביחס להקשר, וכקטן ממה שצריך היה להיות בהקשר אחר. מוטב לצמוח מתוך הטרמינולוגיה של הסובייקטים הנחקרים ולבנות את הלקסיקון שלהם אל תוך ההקשר הרחב, ובתוך כך להעמיק את העיון בו.

מיד לאחר פרק זה מופיע תיאור של טקס המוני שעניין אותי במיוחד, בעיקר בשל העובדה שחזיתי בעצמי ותיארתי טקס כזה (אלאור, 2006, עמ' 150-154), ומשום שהשוואה היא אחד הכלים היחידים ללמידה וביקורת במחקרים אתנוגרפיים. חלק זה הוא בעיניי הלז של הספר; יש בו ריכוז של שלל הטענות ואריגתם לכלל אמירה סוציולוגית, שגם אם אינה חדשה היא עוצמתית בניסוחה הנכון והמורכב.

ליאון מוביל את הסיכום הזה מתוך רגע ברצף ההיסטורי של תנועת התשובה והתנועה החרדית ביהדות המזרחית. גיבור העל שלה, אריה דרעי, עומד להיכנס לכלא, ובבנייני האומה בירושלים מתכנס המון רב לטקס הפרידה ממנו. כמו כוכבי הזמר הים תיכוני הכובשים את היכל התרבות בתל אביב ואת האמפיתיאטרון בקיסריה, כך כוכב העל דרעי ממלא את המקדש הלאומי בכניסה לבירה. בתום הטקס המרגש מבקש הקהל "הדרן", הוא רוצה לשמוע ולשיר עם הכוכב שלו את שיר השירים, הקטע הכי חזק בארסנל, ולעשות את "עול מלכות". זהו טקס שבמרכזו עומדת קריאת "שמע ישראל" וציטוט מתוך משנה שנאמרת בתום שיעורי תורה או תפילה. חלק ממנו נאמר במסגרת הסליחות שלפני הימים הנוראים. המילים, הניגון המזרחי המסורתי, ההמונים והאווירה מייצרים תחושה של יום כיפורים קטן. קבלת עליונות האל והכפפת ההמון למלכותו מעמידה את התשובה כאקט מוליך ומזיחה את בעלי התשובה מהשוליים אל המרכז.

זו השעה שמוסרות המחיצות המפרידות בין היהודים המאמינים, וכולם חלק מקהילת התשובה, כולם חוזרים בתשובה. את החוויה הזאת תנועת התשובה מבקשת להפוך לפרספקטיבה ולגישת חיים. על פי תפיסה זו, "התשובה" אינה מצב "מעבר" או מצב "המרה" כי אם מצב קבוע שכל יהודי מאמין באשר הוא, נתון בו. מעין אופק קיומי המקנה לכל יהודי מאמין סוג של תקווה וגוון של אופטימיות (עמ' 167).

החופה הרחבה הנפרשת מעל ההמון, טוען המחבר, מסייעת "להבנות דגם של חוויה חרדית רכה, שאינה מונעת מתוך הגיון בינארי, המחלק בין שייכים לנו לבין מי שמחוזה לנו. לרגעים אחדים אפשר לדמיין קהילה יהודית רחבה המתכנסת סביב אמירת 'שמע ישראל'" (עמ' 168). אפיונה המרכזי של החרדיות הרכה הזאת הוא לפיכך: "חרדיות מכילה (אינקלוסיבית) ולא מדירה (אקסקלוסיבית), חרדיות מתוחה אך לא קנאית, חרדיות שבה לא הלמדנות ניצבת כעקרון יסוד מארגן, אלא רעיון התשובה" (עמ' 169).

קריאת השורות הללו בימים שהתרבות המכילה הרכינה את ראשה בפני התרבות המדירה הייתה מטרידה במיוחד. כאנתרופולוגית אני יודעת שעוצמת ההמונים אינה עומדת להתפוגג, אך כסוציולוגית אני מכירה בכוחן של הגמוניות ובעומק החדירה האכזרי של קולוניאליזם תרבותי. הכאב, הסבל וההשפלה מתנחלים בגוף ומשפיפים את קומתו. אלה מכינים מחדש את הקרקע לאריה דרעי הזה או לאריה דרעי הבא, להדהד את "קול ההמון" ולהתגייס למלאכת השיפוצים.

מקורות

אלאור, ת' (2006). מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה. תל אביב ושדרות: עם עובד ומכללת ספיר.